

Paternalisme en protest. Ethische Politiek en nationalisme in Nederlands-Indië, 1900-1942

L. Jeroen Touwen

Minder dan een eeuw geleden was het heel gewoon dat een land een ander land als 'kolonie' bezat. Koloniseren betekent letterlijk het annexeren van overzeese gebieden ten bate van het moederland. Zowel het 'annexeren' als de vanzelfsprekendheid dat dit diende tot profijt van het moederland (een kolonie werd ook wel wingewest genoemd) roept aan het begin van de eenentwintigste eeuw wellicht verwondering op. Vandaag de dag kunnen wij ons goed voorstellen dat na verloop van tijd de inwoners van geannexeerde gebieden het zelfbestuur gingen opeisen. Hoewel de kolonisator daar weinig voor voelde, was er wel een edelmoedig streven om de kolonie iets terug te geven.

In Nederland gingen aan het eind van de negentiende eeuw stemmen op die riepen dat Nederland een 'ereschuld' aan Nederlands-Indië had, omdat Nederland ten tijde van het Cultuurstelsel (1830-1870) zoveel aan de kolonie had verdiend. Hieruit ontstond de Ethische Politiek, die zich ten doel stelde het welzijn en de welvaart van de Indonesische bevolking te bevorderen, zonder dat dit overigens de belangen van de kolonisator mocht schaden. Intussen vroegen groepen Indonesiërs zich af waarom hun land bestuurd werd door een 'moederland', waarom zij zelf geen volwaardige soevereine natie vormden en waarom het moederland allerlei inkomsten opeiste. Er werden verschillende bewegingen opgericht die streefden naar zelfstandigheid van de kolonie. De opkomst van de Indonesische nationalistische beweging was natuurlijk hinderlijk in de ogen van de Nederlanders. Zij stelden dat hun aanwezigheid werd gerechtvaardigd door het feit dat zij beter in staat waren om het landsbestuur en de economie van het

Leidschrift, jaargang 15, nummer 3, december 2000

geannexeerde gebied te organiseren. Sommigen stelden dat in plaats van zelfstandigheid op den duur een ‘associatie’ moest ontstaan: de kolonie mocht zich onder begeleiding van Nederland ontwikkelen tot een zelfstandige eenheid binnen het koninkrijk, als het onder voogdij van Nederland de juiste - westerse - inzichten had opgedaan. Hoewel de nationalistische verenigingen aanvankelijk dit associatie-ideaal enthousiast begroetten, aangezien het gelijke politieke rechten voor Indonesiërs en Nederlanders impliceerde, ging het hun al snel niet ver genoeg.

Op indirecte wijze bevorderde de kolonisator zelf de opkomst van het nationalisme. Inwoners van de gekoloniseerde gebieden kwamen immers in aanraking met westerse ideeën over landsbestuur en economie – onder andere door de intensivering van het bestuur, hetgeen een onderdeel was van de imperialistische politiek. Het koloniale gouvernement verbeterde het onderwijs in Nederlands-Indië, waardoor steeds meer Indonesiërs via bijvoorbeeld de krant op de hoogte konden raken van het nationalistische gedachtegoed in binnen- en buitenland. Vooral de kleine groep die in het moederland onderwijs volgde, ontwikkelde eigen, kritische ideeën ten opzichte van de bevoogdende kolonisator.

Het lag echter niet in de bedoeling van de kolonisator dat de inheemse bevolking, ook al mocht zij nadenken over de toekomst van het land, op korte termijn zelf het roer zou overnemen. ‘Opheffing’, zoals het destijds genoemd werd, diende tot verbetering van de stand van zaken in de kolonie maar had niet als doel de kolonie onafhankelijk te maken. De verklaring van deze op het eerste gezicht tegenstrijdige houding, waarin imperialisme gepaard ging met een soort ontwikkelingswerk, ligt in het paternalisme dat in de laat-koloniale tijd (tussen ruwweg 1870 en 1942) de houding van de westerse landen kenmerkte. Niet alleen dacht men dat het Westen tot taak had de kolonie ‘op te heffen’, ook heerste er het besef dat de kloof tussen het ‘moderne’ Westen en het ‘traditionele’ Oosten onoverbrugbaar was. Daarom moesten de westerse landen de koloni-

en op 'bevoogdende' wijze bijstaan om er economische vooruitgang te brengen. Vooruitgang was natuurlijk ook voor de kolonisator van belang, want hoe welvarender de kolonie, des te groter waren de baten die uit de kolonie verkregen konden worden.

Dit artikel richt zich op de Ethische Politiek in Nederlands-Indië en het ontstaan van de nationalistische beweging. Hoe kwam het dat in de periode 1900-1942 de Ethische Politiek gelijktijdig zowel tot toenadering leidde als tot groeiende spanning tussen Nederland en Indonesië? Het nationalisme kan worden omschreven als het ontwakend streven om zich los te maken van het moederland. Het was in dat opzicht de inheemse tegenhanger van de Ethische Politiek die het land wilde voorbereiden op uiteindelijk zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model (en in het tempo dat de kolonisator geschikt achtte). Ten tijde van de Ethische Politiek werd het Indonesische onafhankelijkheidsstreven steeds krachtiger, mede omdat de Ethische Politiek zo slecht aansloot bij de wensen en verlangens van de inheemse bevolking. Het accent lag op het verbeteren van de situatie onder leiding van de Nederlanders, terwijl de idealen van de nationalistische beweging veel verder gingen.

Achtergronden van de Ethische Politiek

De Ethische Politiek werd in 1901 in Nederland aangekondigd in de troonrede van koningin Wilhelmina in de Staten-Generaal, maar kwam voort uit ethische denkbeelden die al geruime tijd bestonden. De ethische richting in de politiek ontstond namelijk reeds aan het einde van de negentiende eeuw in Nederland en streefde naar de 'opheffing', ofwel verheffing of opvoeding, van de Indonesische bevolking. Veel bestuursambtenaren in Indië waren onder de indruk van *Max Havelaar*, het boek van Multatuli dat de misstanden in de assistent-residentie Lebak aan de kaak stelt. Kenmerkend is dat Multatuli niet de koloniale overheer-

sing in twijfel trekt, maar betoogt dat de koloniale bestuursambtenaar een roeping heeft om de lokale bevolking te beschermen, tegen uitbuiting door de inheemse vorsten en tegen de koloniale politiek.

Ook in politiek Den Haag drongen ideeën over de ethische roeping door. In het beginselprogramma van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) uit 1879 werd gepleit voor een politiek van ‘zedelijke verplichting’. De antirevolutionaire leider Abraham Kuyper stelde dat Nederland de plicht had de Indonesiër als een kind zedelijk op te voeden zodat het in de toekomst een zelfstandiger positie in de wereld zou kunnen innemen. Hij was als minister-president verantwoordelijk voor de bovengenoemde troonrede van koningin Wilhelmina.

Volgens de jurist Van Deventer, die zelf als advocaat in Indië rijk was geworden en in 1897 naar Nederland was teruggekeerd, was de belangrijkste reden voor een dergelijke plicht het grote batige saldo dat in de tijd van het cultuurstelsel in Indië was verdiend en naar Nederland was gevloeid. Zoals de historicus Robert Fruin in 1865 reeds in *De Gids* had betoogd dat het in Indië verdiende geld aan het welzijn van de kolonie besteed moest worden, zo schreef ook Van Deventer in 1899 dat Nederland een ‘ereschuld’ had aan Indië.¹ De auteur A. Alberts verwoordt de ethische roeping als volgt:

‘En terwijl in Indië de Europees geleide landbouwondernemingen groeiden, nam in Den Haag de kritiek toe op het al ten grave gedragen Cultuurstelsel. Dat was eigenlijk heel wonderlijk.

Een eerlijke verklaring daarvoor is bij mijn weten nooit gegeven. Wel een fatsoenlijke. Die fatsoenlijke verklaring is: we be-

¹ H.W. van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. (Amsterdam 1996), 154; C.Th. van Deventer, ‘Een Eereschuld’, *De Gids* 1899, herdrukt in: R. Aerts en T. Duquesnoy (red.), *Een ereschuld. Essays uit De Gids over ons koloniaal verleden* (Amsterdam 1993), 197-245; R. Fruin, ‘Nederlands rechten en verplichtingen ten opzichte van Indië’, *De Gids* 1865, herdrukt in: R. Aerts en T. Du-

ginnen ons te generen over de gevoerde Indië-politiek en we willen wat goedmaken. We hebben jaren lang het batig slot in onze schatkist gestort en het niet ten goede laten komen aan de bevolking, die het heeft opgebracht.

Een juiste redenering, die alleen nog maar juister wordt, als we bedenken, dat het opgebrachte geld in origine een fiscale heffing was, waarvan de opbrengst in het land zelf had moeten worden gebruikt en niet ter aanzuivering van een tekort in de Nederlandse schatkist. De man, die dat overduidelijk maakte, was C.Th. van Deventer, een Semarangse advocaat, die in een nummer van de *Gids* van 1899 een stuk publiceerde onder de titel *Een Eereschuld*. Die schuld was het totaal bedrag van de batige saldi, in ruim veertig jaar overgeheveld naar de Nederlandse schatkist.

Van Deventer vond, dat Nederland op zijn beurt verplicht was iets terug te doen. Iets voor de Indonesische bevolking van Indië door de onttrokken miljoenen te besteden aan land en volk, die het hadden opgebracht.

Zoals gezegd een fatsoenlijke verklaring, die in Nederland ook wel indruk maakte. Maar deze verklaring en de propagering van deze ethische politiek, zoals ze al gauw werd genoemd, zouden veel eerlijker geweest zijn en misschien aan duidelijkheid hebben gewonnen, als ze niet gepaard waren gegaan met de overwinning van wat Multatuli heeft genoemd: 'Hoerah voor de particuliere industrie.'²

quesnoy (red.), *Een ereschuld. Essays uit De Gids over ons koloniaal verleden* (Amsterdam 1993), 175-196.

² A. Alberts, *Twee jaargetijden minder* (Amsterdam 1992) 29-30.

Alberts geeft hier fijntjes aan dat er iets paradoxaals schuilt in het oprechte streven iets terug te doen voor een kolonie, waarin tegelijkertijd het bedrijfsleven de vrije hand krijgt om een optimaal rendement te bereiken.³

Behalve Van Deventer was er nog een andere belangrijke propagandist van de ethische richting: de journalist P. Brooshooft. Hij was hoofdredacteur van het veelgelezen tijdschrift *De Locomotief*, waarin hij een overdruk plaatste van het artikel van Van Deventer. Hij publiceerde zijn eigen ideeën onder de titel *De ethische koers in de koloniale politiek* en gaf daarmee tevens de ethische politiek zijn naam.⁴ Als reden voor de ethische koers noemt Brooshooft het volgende:

‘Ook moeten wij niet sentimenteel worden, niet op effect jagen met “het schoone Insulinde,” “gordels van smaragd” of “warme harten voor een braven bruinen broeder”, die zeker niet braver is dan het gros der menschenkinderen – en dat zegt weinig. Wat ons moet nopen tot plichtsbetrachting tegenover Indië is de beste der menselijke neigingen: het rechtsbewustzijn, het gevoel dat wij den, tegen zijn wil, van ons afhankelijk geworden Javaan het beste moeten geven wat wij voor hem hebben, de edelmoedige drang van den sterkere om den zwakkere rechtvaardig te behandelen. Eerst wanneer onze koloniale politiek ademt in dezen dampkring zullen wij voor Indië goede meesters zijn.’⁵

Ook hierin kunnen wij lezen dat er geen vraagtekens worden gesteld bij het kolonialisme, maar dat de Javaan ‘als een zwakkere’ moet worden beschermd,

³ Van den Doel stelt dat omstreeks 1900 het koloniale beleid verandert en er een einde komt aan de ‘liberale periode’. In politiek opzicht is dit juist. In economisch opzicht echter liep de ‘liberale periode’ waarin een politiek van ‘laissez faire’ domineerde, van 1870 tot 1930 toen de wereldcrisis de invoer van handelsbelemmerende maatregelen noodzakelijk maakte. Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 154.

⁴ P. Brooshooft, *De ethische koers in de koloniale politiek* (Amsterdam 1901).

tegen uitbuiting door de lokale hoofden of door de Nederlanders. Men noemt dit ook wel 'bevoogding'. Zoals we zullen zien omvatte de Ethische Politiek een aantal concrete maatregelen, die, hoewel uiteindelijk beperkt van resultaat, met name op de economische situatie in Java redelijk goed waren toegesneden. Men kan hierbij denken aan de irrigatieprojecten, het verschaffen van landbouwkrediet en landbouwvoorlichting, de aanleg van havens en het oprichten van scholen.

Wat verstaat men precies onder Ethische Politiek?

In 1901 werden de ethische ideeën omgezet in officiële overheidspolitiek. De Ethische Politiek bestond uit een reeks beleidsmaatregelen die kunnen worden geschaard onder drie noemers: (1) welvaartspolitiek voor de inheemse bevolking van Nederlands-Indië; (2) meer onderwijs voor de inheemse bevolking; (3) beperkte deelname aan het overheidsbestuur door de inheemse bevolking. Het kan worden beargumenteerd dat de Ethische Politiek ook een imperialistisch streven in zich had, oftewel dat het ethische beleid samenhang met de expansie van het Nederlandse gezag in de Indonesische archipel tussen 1894 en 1918. Deze samenhang behoeft enige toelichting.

Zowel welvaartspolitiek en andere vormen van ethisch beleid, als de pacificatie van nog niet beheerste Buitengewesten, zijn uitingsvormen van versterkt overheidsingrijpen en westerse organisatiedrang. Daarbij werd 'opheffing' van inheemse volkeren soms als argument gebruikt voor militair optreden. De belangrijkste denkers in de ethische richting, zoals Brooshooft, Van Deventer en ook Multatuli, waren niet tegen de Nederlandse gezagsuitbreiding in de Indone-

⁵ Ibidem, 7.

sische archipel.⁶ Kritiek op wantoestanden onder het inheemse gezag, en het geloof dat Nederlandse inbreng hier verbetering en rechtvaardigheid zou brengen, maken duidelijk dat ‘ethisch’ denken niet verward moet worden met een anti-koloniale houding, maar integendeel dikwijls juist een intensivering van de koloniale relatie nastreefde.

De historica Locher-Scholten heeft betoogd dat de doelstelling om de gehele Indonesische archipel onder Nederlands gezag te brengen een onderdeel is van de Ethische Politiek en als zodanig letterlijk in de definitie dient te worden opgenomen.⁷ Zaken als de uitbreiding van het Nederlandse gezag (de ‘Pax Neerlandica’), het streven naar een zelfstandiger Indië, de bestuurlijke decentralisatie en de verbetering van onderwijs en gezondheidszorg kwamen *ook* de Europese groep ten goede. Hetzelfde geldt voor de uitbreiding van infrastructuur: de aanleg van wegen, spoorwegen, havens en irrigatie. Zij stelt dus uitdrukkelijk dat de Ethische Politiek schijnbaar alleen op de Indonesiërs was gericht, maar ook de Europeanen ten goede kwam. Hiermee komt zij tot een tweeledige definitie van het begrip Ethische Politiek: ‘beleid gericht op het onder reëel Nederlands gezag brengen van de gehele Indonesische archipel én op de ontwikkeling van land en volk van dit gebied in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model’.⁸ Men lette daarbij op de laatste woorden: het streven naar ontwikkeling van land en volk moest plaatsvinden volgens de blauwdruk die de kolonisator oplegde en liet weinig ruimte voor autonome ontwikkelingen of niet-westerse tradities, waaruit duidelijk paternalisme, bevoogding en superioriteitsgevoelens spreken.

Hoewel de gezagsuitbreiding inderdaad een wezenlijke samenhang vertoonde met het ethische denken, wil ik toch stellen dat het twee verschillende dingen zijn, hoe nauw verweven ook. Gezagsuitbreiding had ethische motieven

⁶ E.B. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederland in de Indonesische Archipel, 1877-1942* (Utrecht 1981) 194-200.

⁷ Ibidem, 201.

maar ook andere, minder nobele of minder paternalistische gronden. Tegelijkertijd heeft de Ethische Politiek door het streven ontwikkeling te brengen de gezagsuitbreiding versterkt. De Ethische Politiek richtte zich daarbij op de ontwikkeling van land en volk in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model en beoogde de inheemse welvaart te verhogen.

Beleidsmaatregelen en onderzoek naar ‘mindere welvaart’

In 1902 kreeg een commissie onder leiding van H.E. Steinmetz, de resident van Pekalongan, de opdracht om de toestand van de inheemse economie te onderzoeken. Het zogenaamde ‘onderzoek naar de mindere welvaart der inlandse bevolking op Java en Madoera’ werd zeer grondig aangepakt en leidde in de periode tussen 1905 en 1914 tot een publicatie van maar liefst 32 delen. Een dergelijke uitgebreide rapportage viel natuurlijk moeilijk in concrete beleidsmaatregelen om te zetten. In de loop der tijd kwamen verschillende initiatieven van de grond. De belangrijkste waren irrigatieprojecten, aanleg van infrastructuur zoals wegen en havens, kredietverschaffing, gezondheidszorg, onderwijs en landbouwvoorlichting. Verantwoordelijk voor de door vele bestuursambtenaren en gouvernementsdiensten ondernomen initiatieven waren D. Fock, die eerst als Tweede Kamer-lid en daarna als minister van Koloniën (1905-1908) zich bezig hield met de Ethische Politiek, en A.W.F. Idenburg, Focks voorganger en opvolger als minister en van 1909 tot 1916 gouverneur-generaal.⁹

De maatregelen die werden genomen worden ook wel eens op onvolledige wijze samengevat als ‘irrigatie, emigratie en educatie’, de zogenaamde ‘trits van Van Deventer’. De effecten van irrigatieprojecten en landbouwvoorlichting

⁸ Ibidem, 200-201.

(i.e. 'educatie' - over onderwijs in ruimere zin volgt later meer) leidden uiteindelijk niet tot een verhoging van de welvaart op Java, omdat ze teniet werden gedaan door de sterke bevolkingsgroei, die het inkomen per hoofd van de bevolking sterk onder druk zette. Met name tijdens de crisis van de jaren dertig, die onder meer de suikerindustrie de das omdeed, was de economische toestand op Java rampzalig. De 'emigratie' uit het bovenstaande rijtje van drie slaat op de migratieprojecten, waarbij landbouwkolonisaties van Javanen werden opgezet in bijvoorbeeld Lampung (in het zuiden van Sumatra). Deze initiatieven hadden nauwelijks effect op de omvang van de bevolking van Java, omdat het alles bij elkaar slechts om enkele tienduizenden Javanen ging.

Roeping of dekmantel?

Opvallend is dat de Ethische Politiek zich voornamelijk op Java richtte, daar was de 'ereschuld' tenslotte grotendeels ontstaan, terwijl de financiële middelen van de kolonie, waaruit het ethische beleid werd gefinancierd, in toenemende mate in de Buitengewesten werden verdiend. Daar vond immers de grote economische expansie plaats van westerse en inheemse bedrijven die voor de export produceerden en belangrijke belastingopbrengsten genereerden. Maar zelfs Java alleen was al veel te groot voor een effectief 'ontwikkelingsbeleid'. Initiatieven zoals het Volkscredietwezen en het stichten van desa-schooltjes waren niet toereikend voor het dichtbevolkte eiland, dat enkele malen zo groot is als Nederland. In het enorme gebied dat wordt bestreken door de Buitengewesten waren de inspanningen dikwijls niet meer dan een druppel op de gloeiende plaat. Dit neemt niet weg dat er op kleine schaal wel voortgang werd geboekt in de aanleg van wegen en

⁹ De Jong, *De waaier van het fortuin*, 419-446. Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 159-160. Zie over Idenburg ook de interessante paragrafen in V.J.H. Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw* (Leiden 1996) 73-80.

havens, het installeren van landbouwconsulenten en het saneren van schulden van inheemse producenten.

Een ander punt van kritiek kan zijn, dat de inspanningen sterk waren gericht op voedsellandbouw en dus betrekkelijk weinig oog hadden voor de economische structuur. Was dat wel zo geweest, dan zou immers verbetering van de inheemse exportlandbouw een belangrijk aandachtspunt zijn geweest, maar deze werd nu nogal stiefmoederlijk behandeld - niet in de laatste plaats, omdat deze in sommige sectoren (bijvoorbeeld de rubbersector) een concurrent vormde voor de Europese ondernemingen.¹⁰

De oprechtheid van de inspanningen van de bestuursambtenaren in de kolonie is door Wesseling beschreven door hen 'ontwikkelingswerkers *avant la lettre*' te noemen.¹¹ Hiermee wordt de vergelijking gemaakt met de naoorlogse ontwikkelingshulp. Dit wijst terecht op het feit dat de inspanningen met de juiste intenties tot stand kwamen en een bijdrage leverden aan de verdere economische ontwikkeling van het eilandenrijk. Het was echter niet zo, dat het moederland er geld op toelagde: de Ethische Politiek moest zichzelf bedruipen uit de belasting-inkomsten in de kolonie. Alleen in 1905 werd op voorstel van minister Idenburg een bedrag van 40 miljoen gulden in de Nederlandse rijksbegroting uitgetrokken voor een verscheidenheid aan projecten binnen de Ethische Politiek. Verder bleef de 'ontwikkelingshulp' beperkt tot de bevoogdende inspanningen van de aanwezige Nederlanders.¹²

¹⁰ L.J. Touwen, *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia, 1900-1942* (Leiden 1997) 245-247, 258-259.

¹¹ H.L. Wesseling, *Indië verloren, rampspoed geboren, en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie* (Amsterdam 1995) 42-43, 295.

¹² Een boeiend voorbeeld van een bevoogdend bestuursambtenaar in de provincie was de civiel-gezaghebber Kooij, die in Soppeng, op Celebes, met harde hand belasting hief en de straatarme bevolking dwong om bruggen, wegen en huizen te bouwen. Zijn vrouw was de schrijfster Marie van Zeggelen. Zie Marco Zanen, 'Een roeping in Indië. De "Ethische Politiek" na de Boni Expeditie (1905)', *Spiegel Historiael*, 25: 6 (Juni 1990): 302-307.

Zoals reeds opgemerkt was Nederland natuurlijk nauwelijks in staat geweest om zo'n groot gebied als de Indonesische archipel van scholen, gezondheidszorg en infrastructuur te voorzien. Anderzijds verdiende de Nederlandse economie wel degelijk aan de kolonie en is het opvallend dat de men voor de Ethische Politiek geen overheidssubsidies uit het moederland kon aanwenden. De ontwikkelingsbijdrage bestond dus eerder uit het feit dat talloze Nederlandse ingenieurs hun deskundigheid kwamen aanbieden aan de kolonie. Van Doorn noemt dit 'de triomf van de technocratie'.¹³

Zelfbestuur onder Nederlandse leiding

Zoals hierboven reeds werd genoemd, streefde de Ethische Politiek behalve naar welvaartsverhoging tevens naar verbetering van het onderwijs en de ontwikkeling van Indië in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model. Zowel voor bestuursparticipatie als voor grotere welvaart was onderwijs voor de inheemse bevolking natuurlijk een eerste vereiste. Toch kwam de verbetering van het schoolsysteem maar langzaam op gang. De in 1900 aangestelde directeur voor Onderwijs, J.H. Abendanon, richtte zich voornamelijk op onderwijs voor de Javaanse elite. Hij was een voorstander van de associatiegedachte, die inhield dat Indië sterk met Nederland verbonden diende te blijven en zich moest ontwikkelen tot een zelfstandige eenheid binnen het koninkrijk, waarbij de 'bevoogding' geleidelijk plaats zou maken voor 'ontvoogding' wanneer voldoende geestelijke waarden waren overgedragen.¹⁴ De inheemse elite

¹³ J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. (Amsterdam 1994) 105. Fasseur beschrijft de wetenschappelijke opleiding van de koloniale bestuursambtenaren in zijn boek *De Indologen. C. Fasseur, De Indologen; Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993).

¹⁴ Hans van Miert, *Bevlogenheid en onvermogen. Mr. J.H. Abendanon en de Ethische richting in het Nederlandse kolonialisme* (Leiden 1991), 13-14, 16.

zou het beste in staat zijn om het westerse gedachtegoed over te nemen. De associatiegedachte is in feite een invulling van de manier waarop het zelfbestuur onder Nederlandse leiding plaats moest vinden. Onder gouverneur-generaal Van Heutsz (1904-1909) werd vanaf 1907 ook een begin gemaakt aan het oprichten van 'desaschooltjes', kleine, goedkope schooltjes in de Javaanse dorpen.

Met name in het opleiden van een inheemse elite, die bestuursfuncties zou kunnen vervullen, bleef het ethische beleid in gebreke. De mogelijkheid om in Nederlands-Indië een universitaire studie te volgen ontstond pas in een laat stadium, met de stichting van de Technische Hogeschool te Bandung¹⁵ in 1920 (twintig jaar na het begin van de Ethische Politiek, en op initiatief van Indische ondernemers). Uiteindelijk waren er niet meer dan enkele honderden inheemse academici, alsmede enkele honderden die in de loop der jaren naar Nederland waren gegaan om daar te studeren.¹⁶ Met name vergeleken met de situatie in Brits-Indië bleef dit aspect van het koloniale beleid nogal in gebreke. De associatiegedachte werd dan ook niet vertaald in een consistent beleid, mede omdat het koloniale gouvernement dikwijls een krampachtige houding tentoonspreidde waar het ging om de dreigende inmenging in van de inheemse elite in bestuurszaken.

Waren Snouck Hurgronje, Abendanon en gouverneur-generaal Idenburg nog voorstanders van de associatiegedachte, in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog werden diverse beleidsmakers voorstanders van - verdergaande - 'assimilatie': de inheemse bevolking moest de Nederlandse cultuur en beschaving overnemen en zelfs helemaal in zich opnemen.

De denkbeelden over assimilatie en associatie, die beide sterk leunen op het koloniale beleid dat Frankrijk in haar koloniën voerde, liggen dicht bij elkaar. In Nederlands-Indië ten tijde van de Ethische Politiek overheerste aanvan-

¹⁵ Voor het gemak houd ik zoveel mogelijk de thans gebruikelijke Indonesische spelling aan, waarin bijvoorbeeld 'Bandoeng' wordt geschreven als 'Bandung'.

¹⁶ Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 171.

kelijk de associatie-gedachte, die, kort samengevat, meer nadruk legt op zelfbestuur van de kolonie binnen het overkoepelende groot-Nederlandse rijksverband, en op een gegeven moment zelfs 'ontvoogding' toelaat, zodat minder culturele gelijkvormigheid wordt nagestreefd.

Th.B. Pleijte, die in 1913 minister van Koloniën was geworden, was een fervent aanhanger van de assimilatie-gedachte (hij was trouwens als advocaat te Semarang de compagnon van Van Deventer geweest). Pleijte zette zich in voor democratisering van het bestuur op lokaal en regionaal niveau, en voor de oprichting van de Volksraad, die in 1918 zou plaatsvinden. Op dat moment was J.P. graaf van Limburg Stirum, ook een warm voorstander van het ethisch beleid, gouverneur-generaal (van 1916 tot 1921). De Volksraad is het belangrijkste voorbeeld van de geleidelijke inspraak in het landsbestuur, maar had uiteindelijk niet veel meer dan een adviesfunctie. Hoewel er slechts een klein aantal Indoneziërs zitting had in de Volksraad, was dit wel het eerste officiële overlegorgaan waarin de nationalistische beweging in contact kon komen met het koloniale gouvernement.¹⁷

De plannen voor democratisch bestuurd provincies en de oprichting van de Volksraad waren niet voldoende om de groeiende maatschappelijke spanning in Nederlands-Indië weg te nemen. Een aantal organisaties begon steeds radicalere denkbeelden te ontwikkelen, mede onder invloed van nationalistische bewegingen in andere landen.

De opkomst van het nationalisme

De opkomst van het nationalisme wordt meestal beschreven aan de hand van een aantal organisaties en verenigingen, waarvan sommige een uitgesproken politiek

¹⁷ De Jong, *De waaier van het fortuin*, 469; Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 213.

karakter hadden en andere religieuze bewegingen waren die de belangen behartigden van een specifieke groep in de samenleving (zie tabel 1).

Tabel 1 : Overzicht van de oprichtingsjaren van enkele nationalistische en religieuze partijen en verenigingen.

1908	Budi Utomo	Gematigd progressieve beweging, gericht op Javaanse bevolking
1911	Sarekat Islam	Religieuze beweging: islamitisch en tamelijk radicaal, streefde naar economische belangenbehartiging
1912	Indische Partij	Partij van E.F.E. Douwes Dekker, streefde naar een zelfstandig Indonesië
1912	Muhammadiyah	Niet-politieke islamitische organisatie met een modernistisch karakter
1914	Indisch Sociaal Democratische Vereniging (ISDV)	Communistische vereniging opgericht door Sneevliet, werd in 1920 omgedoopt in PKI
1920	Partai Komunis Indonesia (PKI)	Communistische partij, ontmanteld na opstand op Java in 1926/27
1926	Nahdatul Ulama	Niet-politieke islamitische organisatie met een orthodox, op traditie gericht karakter
1927	Partai Nasional Indonesia (PNI)	Partij met samenhangende nationalistische ideologie, streefde naar non-coöperatie en massa opstand, geleid door Sukarno

1931	Partai Indonesia (Partindo)	Opvolger van PNI
1931	Pendidikan Nasional Indonesia (PNI Baru)	Partij van Hatta en Sjahrir die streefde naar het opleiden van nieuwe nationalistische leiders

De eerste Indische emancipatiebeweging was de in 1908 opgerichte Budi Utomo, oftewel 'het hoge streven'. Dit was een tamelijk elitaire, op Java gerichte belangengroep met een sterk sociaal-cultureel karakter. Budi Utomo streefde naar uitbreiding van het westers onderwijs en een betere toegang daartoe voor de Indonesiërs. Hoewel deze organisatie de Ethische Politiek ondersteunde (en deze omgekeerd ook door de regering werd erkend) droomde zij van de restauratie van de Javaanse cultuur, zoals die bijvoorbeeld had bestaan ten tijde van het Javaanse rijken Majapahit en Mataram (in de 14^e - 16^e eeuw). De kratons op Midden-Java (in Yogyakarta en Solo/Surakarta), die nog altijd symbool staan voor de traditionele Javaanse adellijke macht, speelden dan ook een grote rol in Budi Utomo.¹⁸

Budi Utomo was geen radicale vereniging. Twee leden van Budi Utomo, Tjipto Mangunkusumo en Suardy (Soewardi) Suryaningrat, vonden Budi Utomo veel te gematigd. Zij waren onder de indruk van de veel radicalere opvattingen van de journalist E.F.E. Douwes Dekker. Ernest Douwes Dekker (hij was de kleinzoon van een broer van Multatuli, een achterneef dus) had uitgesproken opvattingen over de politieke emancipatie van Nederlands-Indië. Hij formuleerde ideeën over een nationale staat Indonesië waarin heel Indië was opgenomen en die niet in eerste instantie gebaseerd waren op de dominantie van Java. Deze controversiële idealist probeerde ook de sociale en raciale scheidslijnen in de Indische samenleving te overbruggen. Omdat zijn grootmoeder een Javaanse

was, was hij officieel een Indo-europeaan. Dit uitte zich in een ambivalente houding tussen trouw aan de Nederlandse kolonisator en solidariteit met Nederlands-Indië. In een lezing voor de Indische Bond in 1911, getiteld 'Aansluiting tussen blank en bruin' riep hij de Indo-europeanen op zich met de Indonesiërs te verbinden en te strijden tegen het koloniale onrecht.

Samen met Tjipto Mangunkusumo en Suardy Suryaningrat richtte Douwes Dekker in 1912 de Indische Partij op.¹⁹ De Indische Partij, met voornamelijk Indo-europeanen onder haar aanhang, streefde expliciet naar een onafhankelijk Indonesië. Gouverneur-generaal Idenburg, die de Ethische Politiek een warm hart toe droeg, vond dit te ver gaan en verklaarde de partij onconstitutieel. Om te voorkomen dat de islamitische beweging Sarekat Islam, die heel snel een groot aantal leden had gekregen, door de invloed de Indische Partij zou radicaliseren, werden de drie oprichters van de Indische Partij in 1913 naar Nederland verbannen.²⁰ In 1918 zouden ze weer terugkeren naar Indië.

De Sarekat Islam, reeds in 1911 in Bandung opgericht onder de naam Sarekat Dagung Islam, was een handelsorganisatie die als doel had om islamitische handelaren bij te staan in de concurrentie tegen hun Chinese collega's. Deze islamitische vereniging beleefde een snelle opgang en kreeg een groot aantal leden. In Surakarta werd al spoedig een afdeling van deze vereniging gevestigd, die tot bloei kwam onder invloed van batikhandelaren die zich wilden afzetten tegen de lokale Javaanse adel (*priyayi*). In 1912 werden de statuten van deze afdeling gewijzigd en werd de naam veranderd in Sarekat Islam. Een belangrijke leider van de Sarekat Islam in die beginjaren was Tjokroaminoto (voluit Raden Umar Saïd Tjokroaminoto), een handelaar afkomstig uit de lagere

¹⁸ De Jong, *De waaier van het fortuin*, 447; M.C. Ricklefs, *A history of modern Indonesia since ca. 1300* (Basingstoke/Londen 1993) 164-180.

¹⁹ In 1911 kondigde Douwes Dekker in een redevoering de oprichting van een politieke partij aan, maar pas een jaar later, op 6 september 1912, kwam het er daadwerkelijk van. Frans Glissenaar, *DD. Het leven van E.F.E. Douwes Dekker* (Hilversum 1999) 77, 81.

²⁰ De Jong, *De waaier van het fortuin*, 450.

adel, die een groot aanzien genoot.²¹ In 1916 werd het aantal leden van de Sarekat Islam geschat op één miljoen. Geleidelijk werd de beweging steeds radicaler, maar erg eenduidig was zij niet. Er was een groep die onder invloed stond van het kraton in Surakarta en die de macht van het koloniale gouvernement en de regenten wenste te verminderen. Ook was er een sociale emancipatiebeweging onder Indonesische intelligentia in de steden. Een deel van de islamitische plattelandsleden waren juist veel minder progressief ingesteld en wensten een terugkeer naar traditionele waarden - er waren veel leden in streken waar grote sociaal-economische veranderingen optraden, zoals op Sumatra (in Jambi en West Sumatra) en in Zuidoost-Borneo.²² Er kwamen uitgesproken socialistische ideeën op onder sommige leden, maar na een interne strijd werd in 1922/23 het islamitische karakter bestendigd. De aanhangers van de Partai Komunis Indonesia (PKI, de Indonesische Communistische Partij) werden toen uit de Sarekat Islam gestoten.

De leden van de Sarekat Islam die anti-kapitalistische en communistische ideeën verkondigden, waren dikwijls ook lid van de Indisch Sociaal Democratische Vereniging (ISDV) die in 1914 was opgericht door J.F.M. (Henk) Sneevliet. Deze vereniging werd in 1920 omgedoopt in de PKI, nadat de Europese leiders inmiddels waren verbannen of vertrokken. Het was de oudste communistische partij in Azië, waarvan de aanhang vrijwel geheel Indonesisch was.²³

De inheemse Indonesische samenleving was dus rond de tijd van de Eerste Wereldoorlog sterk politiek actief. Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog kwamen in 1914-1917 de verbindingen met Nederland moeilijker tot stand en stagneerde het overzeese scheepvaartverkeer. Niet alleen in economisch opzicht werd Indië hierdoor autonomer, ook werden ambtenaren minder snel afgewisseld en ontstonden er sterkere contacten met andere landen dan het moederland. Het

²¹ De Jong, *De waaier van het fortuin*, 451, 650; J. van Goor, *Indië / Indonesië. Van kolonie tot natie* (Utrecht 1987) 41.

²² De Jong, *De waaier van het fortuin*, 452-453.

is waarschijnlijk dat de Indonesische intellectuele elite, die verantwoordelijk was voor de nationalistische beweging, de verzwakking van de band met Nederland bemerkte. Ook het socialistisch-marxistische gedachtegoed was hierbij van invloed. Behalve politieke partijen en religieuze verenigingen werden ook vakbonden opgericht. Niet alle partijen en verenigingen waren overigens direct sterk nationalistisch van aard.

In 1926 organiseerde een aantal leden van de PKI een opstand die door het gouvernement met harde maatregelen werd beantwoord. In 1927 werd een groot aantal communisten en vermeende communisten 'geïnterneerd' in Boven-Digul, een afgelegen verbanningsoord in de binnenlanden van Nieuw-Guinea.

Het verbanningsoord Boven-Digul kan symbool staan voor de hardere repressie door het koloniale bewind vanaf de jaren twintig. Naar dit gebied werden niet alleen communisten verbannen, maar vrijwel iedereen die nationalistische ideeën koesterde of door politiek actief te zijn een bedreiging vormde voor het koloniaal gezag. Sutan Sjahrir, een van de leiders van de Indonesische Vereniging, heeft er in zijn boek *Indonesische overpeinzingen* een beschrijving van gegeven.²⁴ De Indonesische Vereniging ('Perhimpunan Indonesia') stamde uit 1922 maar was in 1908 in Nederland opgericht als 'Indische Vereniging'. In deze vereniging werd reeds in de jaren twintig letterlijk gesproken over de 'vrijmaking van Indonesië'. Ook de latere vice-president Mohammed Hatta was een invloedrijk lid van deze vereniging.

In de jaren twintig deed ook Sukarno van zich spreken, toen hij in 1927 de Perserikatan Nasional Indonesia (PNI), in 1928 omgedoopt tot Partai Nasional Indonesia, oprichtte. Deze partij streefde openlijk naar de onafhankelijkheid van Indonesië en verkondigde een 'non-coöperatieve' houding. Het leidde in 1929 tot de arrestatie van Sukarno, waarna hij tot 1931 gevangen zat. De PNI werd in 1931 opgeheven na waarschuwingen van de Nederlandse autoriteiten,

²³ Van Goor, *Indië / Indonesië*, 42.

maar uit dezelfde groep ontstond de 'Partindo' (Partai Indonesia), die ook onafhankelijkheid door non-coöperatie en massale acties nastreefde. Uit de bovengenoemde Indische / Indonesische Vereniging ontstond een nieuwe vereniging, Pendidikan Nasional Indonesia²⁵, waarin de ideeën van Hatta en Sjahrir een belangrijke rol speelden. Om verwarring te voorkomen werd deze vereniging aangeduid met PNI Baru (de nieuwe PNI). De PNI Baru was een intelligente groepering die niet streefde naar massale protestacties, welke in het regime van onderdrukking moeilijk te realiseren waren, maar die zich richtte op het opleiden van toekomstige Indonesische leiders.²⁶

In 1933 kondigde gouverneur-generaal De Jonge een nieuwe campagne tegen het nationalisme aan, verbood de Partindo en de PNI-Baru, en arresteerde Sukarno nogmaals, waarna deze achtereenvolgens naar Flores en Bengkulu werd verbannen. In 1934 werd er actie ondernomen tegen de andere nationalistische leiders, waaronder Hatta en Sjahrir. Zij werden naar Boven-Digul verbannen; Hatta en Sjahrir verhuisden later naar Banda in de Molukken. In de jaren dertig was de sfeer duidelijk een stuk grimmiger geworden dan in de beginjaren van de Ethische Politiek. Evenals de Ethische Politiek werd ook het hardere beleid tegen de nationalisten geformuleerd in Den Haag. De politieke samenstelling van de Tweede Kamer was veranderd en ook het internationale klimaat was in die jaren minder vriendelijk, onder meer door de zware economische crisis en de groeiende oorlogsdreiging.

De wisselwerking tussen Ethische Politiek en nationalisme

In het bovenstaande is de opkomst geschetst van de nationalistische beweging, die ongeveer gelijktijdig plaatsvond met de Ethische Politiek. Is er een wissel-

²⁴ S. Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen* (Amsterdam 1987). [Eerste druk 1945.]

²⁵ Pendidikan betekent 'opvoeding'.

werking geweest tussen deze twee? Van een directe wisselwerking is nauwelijks sprake, in die zin, dat het koloniale gouvernement niet bij de nationalisten te rade ging om invulling te geven aan ideeën omtrent bestuursparticipatie van de Indonesiërs of vergroting van de inheemse welvaart. Hoewel sommige ideeën aanvankelijk parallel leken te lopen (de associatie-gedachte bijvoorbeeld) gingen de nationalistes al spoedig veel verder, en hadden zij bovendien een ander perspectief: zij gingen niet uit van de onmisbaarheid van de Nederlanders. De oprichting van de Volksraad, een uitvloeisel van de Ethische Politiek, gaf de nationalistische beweging wel de mogelijkheid zich te uiten in een officieel gremium, maar men kan zich afvragen in hoeverre er ook echt werd geluisterd door het gouvernement.

Het is interessant om stil te staan bij het feit dat het nationalisme, met als grondslag het idee dat Indonesië één natie vormde, is gebaseerd op de koloniale bestuurs eenheid Nederlands-Indië. De Nederlanders brachten het eilandenrijk met zijn veelheid aan culturen samen tot één koloniaal rijk en onder de Ethische Politiek vond een gezagsuitbreiding en bestuursintensivering plaats die de gedachte aan een Indonesische natie mogelijk maakte.²⁷ In dat opzicht had het nationalisme veel aan de kolonisator te danken.

Aanvankelijk zaten de ethische politici en de nationalistes beide op de lijn van 'associatie' en leek het alsof het Nederlandse koloniale bewind de wens naar bestuursinmenging van de Indonesiërs aanvoelde. Zo was de latere conservatieve minister van Koloniën Simon de Graaff in 1905 verantwoordelijk voor een reorganisatieplan voor het binnenlands bestuur waarin jonge Indonesische ambtenaren met een westerse opleiding als adjunct-regent een belangrijke rol

²⁶ Ricklefs, *A history of modern Indonesia*, 188; Houben, *Van kolonie tot eenheidsstaat*, 104.

²⁷ Het groeiende verlangen om samen een natie te vormen ('an imagined political community' in al zijn ethnische verscheidenheid), is door Anderson geanalyseerd: B.R. O'G. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1991).

speelden. Hij deed al spoedig afstand van de gedachte dat de inheemse bevolking grotere bestuursinvloed moest krijgen. Bij de daadwerkelijke bestuurshervorming, die in de jaren dertig pas plaatsvond, gaf De Graaff slechts heel beperkte bevoegdheden aan de Indonesiërs. De nationalistische aspiraties reikten in de tijd inmiddels heel wat hoger.²⁸

In de loop van de jaren twintig sloeg het klimaat om. In toenemende mate maakte het optimisme over de ontwikkeling van de inheemse samenleving plaats voor een meer grimmige sfeer van opstand en repressie. Hoewel de Ethische Politiek nooit officieel werd beëindigd kan men toch stellen dat rond 1920 de vaart eruit was. Dit kwam ook doordat de houding van bestuurders als ministers van Koloniën De Graaff (1919-1925, 1929-1933), Colijn en gouverneurs-generaal Fock (1921-1926) en De Jonge (1931-1936) veel minder vooruitstrevend was dan die van minister Pleijte (1913-1918) en de gouverneurs-generaal Idenburg (1909-1916), Van Limburg Stirum (1916-1921) en De Graeff (1926-1931).

De harde houding van het gouvernement en het gebrek aan begrip voor de nationalistische idealen blijkt ook uit de legendarische uitspraak van gouverneur-generaal De Jonge: 'Driehonderd jaren hebben wij hier al met klewang en knuppel geregeerd, en over driehonderd jaar zullen we het nog wel doen'.²⁹

Door de hardere politieke koers werd steeds minder rekening gehouden met de verlangens van de inheemse bevolking, hoewel die op zich gerechtvaardigd waren. Zo radicaliseerde de nationalistische beweging. Sjahrir verklaart de radicalisering van de nationalistische sentimenten uit het neerbuigende paternalisme van de Nederlanders:

²⁸ *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag 1989), vol. III: 210-212.

²⁹ Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen*, 103. Hier zoals door Sjahrir verwoord, die waarschijnlijk uit zijn geheugen citeert. Zie ook Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 244.

‘Zodra er ook feitelijk naar samenwerking met de bevolking wordt gestreefd, met andere woorden, de algemene gezindheid, de mentaliteit van de regeerders veranderd en verbeterd is in die zin, dat het grievend-hooghartig denigreren van alle zelfbewustzijn van de Indonesische intellectuelen verdwijnt en de algemene houding van neerkijken op de Indonesiërs zich wijzigt, bestaat er ook geen grond meer voor de non-coöperatiebeweging. [...] (Ik weet, dat de voedingsbodem voor alle nationalistisch extremisme is de minderwaardige situatie, maatschappelijk en geestelijk, van de Indonesiërs, de wrok tegen dat op hen, de onderliggende miljoenen, neerkijkende ras. Dat feit is met geen enkele welvaartspolitiek, met geen enkele ethische politiek weg te krijgen. [...])

De grond voor hun wrok jegens de overheersers kan alleen maar verdwijnen door de Indonesiërs meer zelfrespect te gunnen. En dat kan alleen gebeuren, wanneer er een fundamentele verandering komt in de geesteshouding van de blanke overheersers tegenover de Indonesiërs, een verandering van de welwillendheid van de zoveel wijzere vader tegenover het kind, dat van ontluikende zelfwerkzaamheid in intelligentie blijkt geeft, in *werkelijke waardering en respect*.³⁰

De nationalistische beweging was versnipperd en zat boordevol interne tegenstellingen op religieus, politiek, cultureel en regionaal terrein. Tezamen met het feit dat er slechts een klein aantal sterke leiders was, maakte dit de succesvolle onderdrukking van de nationalistische beweging door het koloniale bewind mogelijk. Vanaf het midden van de jaren dertig was het radicale, non-coöperatieve Indonesische nationalisme, waarin Sukarno een belangrijke rol speelde, in feite

³⁰ Sjahrir, *Indonesische overpeinzingen*, 179-180.

door de Nederlanders uitgeschakeld. Na de Tweede Wereldoorlog zou het niet meer mogelijk zijn om de nationalisten uit te schakelen, hoewel ook toen de onderlinge verdeeldheid in de nationalistische beweging groot was.³¹

Dat er overigens velen waren die wel degelijk in de gaten hadden dat er iets broeide in de Indische samenleving, blijkt bijvoorbeeld uit het boek met herinneringen van een koloniaal ambtenaar onder de titel 'Hoort gij den donder niet?'³² Ook de Leidse rechtsgeleerde en deskundige in het 'adat'-recht C. van Vollenhoven heeft eens gezegd: 'Doch de vrijheidsgloed, die wij bewonderen en eren sinds 1572, gloeit sinds een dozijn jaren ook in ons Oosten'³³.

Conclusie: de paradox van bevoogding en behoudzucht

Wellicht had een soepeler houding ten opzichte van het nationalisme het gewelddadige proces waarmee Indonesië haar onafhankelijkheid bevocht anders doen verlopen. Maar juist doordat het gouvernement in toenemende mate de nationalistische beweging ging onderdrukken, radicaliseerde deze. De conservatieve aanpak lijkt een voorbode van de starre houding van Nederland tijdens het dekolonisatieproces in de jaren '45-'49. Terwijl de Ethische Politiek aanvankelijk compromisvolle idealen als 'associatie' en een zekere mate van invloed op het landsbestuur propageerde, was er uiteindelijk weinig begrip bij het koloniale gouvernement voor de inheemse wens tot zelfbestuur. Het ethische streven, dat in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog zo sterk leefde, had ook geen zelfstandigheid van de kolonie op de agenda staan, al leidde de Ethische Politiek wel tot meer ruimte voor het 'opleiden' van de inheemse bevolking en tot meer moge-

³¹ Zie H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000).

³² D. van der Meulen, *Hoort gij den donder niet? Begin van het einde onzer gezagvoering in Indië. Een persoonlijke terugblik* (Franeker 1977).

³³ Geciteerd in: De Jong, *De waaier van het fortuin*, 479.

lijkheden tot inspraak van Indonesiërs. Maar vanaf de jaren twintig werd het gouvernement behoudender en radicaliseerde de nationalistische beweging.

De koloniale behoudzucht, waarbij men het nationalisme onderschatte en er vanuit ging dat Indië nog lange tijd een kolonie zou blijven, bestond niet alleen bij het gouvernement in Nederlands-Indië maar ook bij de politici in Nederland. Er kunnen twee belangrijke oorzaken aangewezen worden voor deze koloniale behoudzucht. Ten eerste was de kloof tussen Oost en West in de koloniale samenleving vanaf de eeuwwisseling toegenomen. Eerder, in de negentiende eeuw, vond er veel meer vermenging plaats van de Indische en de Nederlandse cultuur, bijvoorbeeld doordat alleenstaande Europeanen met een inheemse vrouw samenwoonden, en langduriger in de kolonie verbleven omdat de overzeese verbindingen slechter waren. Toen de koloniale samenleving vereuropeaaniseerde, nam ook de afstand van de koloniaal tot de inheemse bevolking toe. De Europeanen leefden dikwijls in de buitenwijken van grote steden en ontmoetten daar, behalve hun huispersoneel, weinig Indonesiërs, zodat ze niet wisten hoe sterk de nationalistische sentimenten onder de inheemse bevolking leefden.

Ten tweede spreidde de kolonisator een impliciete minachting ten toon voor het gedachtegoed van de inheemse bevolking. Dit gold zowel voor de conservatieven als de ethici. Zo was ook het ethische streven naar 'opheffing' sterk paternalistisch van aard en sloeg het wat dat betreft de plank mis. De Franse auteur Bousquet heeft hierover gezegd: 'Het Nederlandse gouvernement beschouwt de Indonesiër als een kind en bemoeit zich met de geringste beuzelingen van het inheemse leven. (...) Het overheidspersoneel is goed geïnstrueerd, toegewijd, en omvangrijk in aantal, maar het doet aan filantropie, in plaats van aan landsbestuur'.³⁴

Dit heeft ook te maken met visie op de verschillen tussen het Westen en het Oosten. Men kan hierbij denken aan het beroemde, bijna versleten citaat van

³⁴ G.H. Bousquet, *La politique musulmane et coloniale des Pays-Bas* (Paris 1939) 90.

Rudyard Kipling, 'East is East, West is West, and never the twain shall meet.' Academische geleerden zoals J.H. Boeke en C. van Vollenhoven stonden onder de invloed van het cultuurrelativisme, dat sterk contrasteerde met de assimilatiegedachte. Volgens deze opvatting konden de traditionele samenlevingsverbanden maar beter in stand worden gehouden, want de oosterse maatschappij was zo wezenlijk verschillend van de westerse, dat westerse ideeën niet van toepassing waren en slechts tot schijnhervormingen zouden leiden.³⁵ Met een dergelijke instelling is het natuurlijk moeilijk om het streven van de nationalisten naar een onafhankelijke, soevereine natie (geïnspireerd door de westerse staten) serieus te nemen.

Interessant is ten slotte de observatie dat de laat-koloniale staat zijn eigen ondergang bewerkstelligde. In de laat-koloniale staat werd het landsbestuur gemoderniseerd, werd de afstand tot het moederland groter, groeiden economie en infrastructuur en namen de onderwijsmogelijkheden toe. Indonesiërs kwamen in aanraking met westerse technologie, met de wereldmarkt, met westerse onderwijs, met ideeën omtrent staats- en natievorming en met nationalistische ideeën in het buitenland. De goede bedoelingen van het koloniaal bestuur, hoe bevoogdend ook, hebben het streven naar onafhankelijkheid aangewakkerd. Het was een onbedoeld bij-effect, maar daardoor niet minder effectief.

Literatuur

Alberts, A., *Twee jaargetijden minder* (Amsterdam 1992).

Anderson, B.R. O'G., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1991).

Biografisch Woordenboek van Nederland (Den Haag 1989).

³⁵ Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 247-249. Van den Doel noemt ook de persoonlijke ambities van de koloniale ambtenaren, die hen deed vasthouden aan een traditioneel beeld van een kolonie waar zij fortuin of roem konden vergaren en blind maakte voor de maatschappelijke veranderingen, als oorzaak voor het onderschatten van de kracht van de nationalistische beweging.

- Bousquet, G.H., *La politique musulmane et coloniale des Pays-Bas* (Parijs 1939).
- Brooshooft, P., *De ethische koers in de koloniale politiek* (Amsterdam 1901).
- Deventer, C.Th. van, 'Kartini', *De Gids* 9 (1911): 1-29.
- Deventer, C.Th. van, 'Een Eereschuld', *De Gids* 1899, herdrukt in: R. Aerts en T. Duquesnoy (red.), *Een ereschuld. Essays uit De Gids over ons koloniaal verleden* (Amsterdam 1993) 197-245.
- Doel, H.W. van den, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996).
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000).
- Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994).
- Fasseur, C., *De Indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993).
- Fruin, R., 'Nederlands rechten en verplichtingen ten opzichte van Indië', *De Gids* 1865, herdrukt in: R. Aerts en T. Duquesnoy (red.), *Een ereschuld. Essays uit De Gids over ons koloniaal verleden* (Amsterdam 1993) 175-196.
- Goor, J. van, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975* (Den Haag 1994).
- Goor, J. van, *Indië / Indonesië. Van kolonie tot natie* (Utrecht 1987).
- Houben, V.J.H., *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw* [Semaian 16] (Leiden 1996).
- Jong, J.J.P. de, *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950* (Den Haag 1998).
- Locher-Scholten, E.B., *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederland in de Indonesische Archipel, 1877-1942* (Utrecht 1981).
- Meulen, D. van der, *Hoort gij den donder niet? Begin van het einde onzer gezagvoering in Indië. Een persoonlijke terugblik* (Franeker 1977).

- Miert, Hans van, *Bevlogenheid en onvermogen. Mr. J.H. Abendanon en de Ethische richting in het Nederlandse kolonialisme* (Leiden 1991).
- Ricklefs, M.C., *A history of modern Indonesia since ca. 1300* (Basingstoke/Londen 1993).
- Sjahrir, S., *Indonesische overpeinzingen* (Amsterdam 1987). [Eerste druk 1945.]
- Touwen, L.J., *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia, 1900-1942* (Leiden 1997). [Handelseditie verschijnt eind 2000 bij KITLV Press.]
- Wesseling, H.L., *Indië verloren, rampspoed geboren, en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie* (Amsterdam 1995). [Eerste druk 1988.]
- Zanen, Marco, 'Een roeping in Indië. De "Ethische Politiek" na de Boni Expeditie (1905)', *Spiegel Historiael*, 25: 6 (Juni 1990): 302-307.